

3.4. Суд в українських містах з магдебурзьким правом

Вперше на українських землях магдебурзьке право з'явилося ще при Данилі Галицькому, але ним користувались лише німці-колоністи, які мешкали в руських містах; у 1339 р. останній галицький князь Болеслав-Юрій вперше надав магдебурзьке право цілому місту – Сяноку. Після загарбання Галичини Польщею магдебурзьке право одержали майже всі українські міста краю. Після Кревської унії 1385 р. магдебурзьке право почало інтенсивно насаджуватись в українських містах Великого князівства Литовського. Дещо уповільнився цей процес за часів володарювання Вітовта, але в другій третині XV ст. знов набрав сили. Одна з причин полягала в тому, що польські королі, які водночас були великими князями литовськими, розглядали впровадження католицького за походженням права як засіб католизації і полонізації литовсько-руського населення. Так, привілей на магдебурзьке право місту Більську (1430 р.) був наданий “с целью умноженія доходов державы и заселенія пустых мест и лесов католиками”. Війту дозволялося заселяти Більськ католиками, тобто німцями й поляками, але разом з тим заборонялося чинити кривди православним, які мешкали в місті до того³⁰¹.

Таким чином, на українських землях у XIV-XVI ст. магдебурзьке право одержали Сянок (1339), Львів (друга половина XIV ст.), Кам'янець-Подільський (1374), Берестя (1390), Дорогичин (1429), Більськ (1430), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Смотрич, Хмельник і Червонгород (1448), Володимир-Волинський (друга половина XV ст.), Київ (1494-1497), Дубно (1498), Рівне (кінець XV ст.), Перемишль (кінець XV ст.), Левков (1503), Квасов (1513), Дорогобуж (1514), Білев (1516), Кузьмин (1517), Ковель (1518),

---

³⁰¹ Шкварець В., Шитюк М., Ковальова С. Історія держави і права України: Навч. посібник. – Миколаїв, 1999. – С. 58.

Острожець (1528), Торчин (1540), Берестечко (1547), Вижва (1548), Костянтинів (1561), Поліщенці (1561), Брацлав (1564), Олика (1564) та інші³⁰².

Надання місту магдебурзького права передбачало заміну на його території руського права німецьким, вилучення міста з-під юрисдикції воєвод, старост, намісників та інших представників державної влади на місцях; впровадження самоврядування. Реалізація вказаних принципів неминуче мала привести до формування міщанства як замкнутої, корпоративної верстви. Однак, на українських землях норми і принципи магдебурзького права трансформувалися під впливом, насамперед, місцевого звичаєвого права і реалій економічного, політичного і правового життя Великого князівства Литовського, тому міщанство до певної міри інтегрувалося в суспільне і державне життя країни. Красномовним свідченням традиційного для руського менталітету сприймання чужого за походженням права є той факт, що 23 серпня 1568 р. на прохання князя Андрія Івановича Вишневецького двом його містечкам, Андрієву і Половцям, надали магдебурзьке право³⁰³.

На чолі магдебургії стояв вїйт (від німецької назви відповідного чиновника “fogt”). Він мав широкі імунні права та привілеї. У жалуваній грамоті Сигізмунда II Августа на Володимирське вїйтство (1566 р.) читаємо: “Его самого и потомков его, которые войтами будут... от всякого права и суда землянского, кгородского и иного всякого вызволяем...але гдебы кому з уряду своего войтовского что вчинил, тогда ни перед кого иного одно перед нас, господаря, позыван и через нас сужон быти мает... Также и потомство его вызволяем и волними чиним от всяких платов, податков, цыншов и иных всяких повинностей, надто мы, господар, его самого и потомство его... от войны вечным часом волними чиним”³⁰⁴. Спочатку посада вїйта була спадковою, але згодом на українські магдебургії Великого князівства Литовського поширюється польське правило, за яким державні посади можуть відчужуватись (даритись, продаватись), даватись в оренду тощо. “...в... привилее нашом [великого князя] выписали есмо...тот Монушко [вїйт] волен тое вїйтство отдати, продати ку своему вжиточному и лепшему обернути, как бы ся налепей ему видело”, – зазначено в запису в

³⁰² Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 47.

³⁰³ Литовская Метрика. – С. 199.

³⁰⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 98.

великокнязівській канцелярії від 8 лютого 1505 р.³⁰⁵. Посада вйта, як і посади воєвод і старост, розглядається і владою, і населенням як своєрідне феодальне держання, отже, як джерело прибутку, тому може виступати, наприклад, як засіб розплати за борги. У 1506 р. служебник Матуш заслужив у великого князя 100 золотих. Князь дав служебникові вйтівство Волковийське, і той “за то господарю его милости тую сто золотыхъ за службу свою отпустил”.³⁰⁶ Королева Бона викупила Луцьке вйтівство у дочок вйта Яна, а пізніше частину прибутків, які належали вйтівству, проміняла на декілька сел Луцькому старості князеві Сангушко-Коширському. Однак королева зазначила, що князь Сангушко-Коширський не має права призначати лентвйта та судити міщан. Вже згадуваний Андрій Іванович Вишневецький за великокнязівським пожалуванням мав право призначати вйта у своїх містечках Андрієві і Поповцях “яко оных дедич”³⁰⁷. Наведені приклади свідчать про те, що інститути, притаманні магдебургіям, інтегрувалися в загальнодержавне життя князівства.

Влада вйта в місті, у тому числі і судова, була практично необмеженою. Це породжувало численні випадки зловживань владою. У 1566 р. міщани Володимира порушили клопотання перед Сигізмундом II Августом про усунення вйта Максима Лудовича від влади за зловживання. Великий князь задовольнив прохання міщан³⁰⁸. Щоб запобігти зловживанням владою з боку вйта, деякі багаті міста викупувають вйтівство. Для вказаної операції необхідним був дозвіл великого князя. У привілеї Сигізмунда I міщанам міста Більська на право викупити на міські кошти вйтівство вказано: “...тое войтовство к местному пожитку мають держать, и его вживати со всем, што на тое войтовство здавна прислухаеть, а войта мають себе обирати тамошнего доброго человека, мещанина бельского, хто им будет люб и который бы ся добре у праве майтборском рядил и с ними справовал”³⁰⁹. У таких містах посада вйта стає виборною, а його функції передають органам самоврядування, насамперед, раді.

³⁰⁵ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 156.

³⁰⁶ Там само. – С. 175.

³⁰⁷ Литовская Метрика. – С. 199.

³⁰⁸ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 24.

³⁰⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – С. 203-204.

Рада і лава складала магістрат. Рада виконувала адміністративні функції, лава – судові, але в українських магдебургіях чіткого розмежування між ними не було, отже, розподілу влади в сучасному розумінні цього слова не було; до того ж центральною фігурою влади, як вже вказувалось, був війт, якому підпорядковувались і рада, і лава. Рада складалась з бурмістрів та колегії радців, яких призначав війт з кандидатів, визначених міщанами. До її компетенції входили нагляд за дотриманням правил торгівлі в місті: за правильністю мір і ваги, за якістю товарів, які продаються; за порядком у місті, за збереженням суспільного майна. У деяких містах рада мала право суду у цивільних справах, у яких правота позивача була очевидною, а також у найважливіших кримінальних справах. Однак, рада тільки вирішувала, чи винний звинувачений, а вирок виносився війтом. Також війт був апеляційною інстанцією для суду ради (на рішення самого війта апелювали до великого князя). Встановлення виборності посади війта означало підпорядкування останнього раді, це, зокрема, виявлялось у тому, що тепер на рішення війта апелювали до суду ради. Якщо ж місто викупувало війтівство, всі функції війта, у тому числі й судові, відходили до ради.

Судовим органом українських магдебургій була лава. До її складу входили війт і присяжні лавники, яких війт обирав разом із міщанами. За магдебурзьким правом, лавників мало бути 11 (за числом апостолів, крім Іуди), війт був 12-м. Однак на практиці їх було 7, 6 і навіть 3 особи³¹⁰. Лава засідала в суді, розглядала справу й виносила вирок. Іноді лава об'єднувалася із радою для розгляду неординарних судових справ.

Головою колегії лавників був лентвійт. Він призначався війтом із міщан і виступав як посередник між війтом і міською общиною.

Державні суди мали право втручання в суди магдебургій. Так, наприклад, коло справ, підсудних лаві, варіювалося для різних міст і визначалось великокнязівським привілеєм на надання місту магдебурзького права. У підтвердній грамоті Сигізмунда I місту Києву на магдебурзьке право від 12 січня 1516 р. читаємо, що війт і лавники судять міщан в усіх кримінальних справах, “в великих и поточних, то есть – о злодействе, о кровопролитей, о убійстве, о усеченіи члонков яких, о пожогах и в инних всех проступках... Томуж войтове места нашего Киева все справи криминальные, головніе, горловіе, о пожогах

---

³¹⁰ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 170.

и инніе все вишеозначенніе даемо моц и власть зуполную судити, проступних карати...”³¹¹. Однак, в жалуваній грамоті великого князя Олександра на магдебурзьке право місту Волковийському зазначено, що “...зъ моцы и судов владника [війта] Волковийского ихъ его милость вызволилъ: нижъли, што ся дотычет квалту, пожоги, розбою, всилства, то его милость на себе взялъ и на владники свои”³¹². У жалуваній підтвердній грамоті на магдебурзьке право міщанам міста Високого від 26 червня 1510 р. вказано, що “коли пригодить ся судъ о квалтъ и о розбой и о пожогу и о злодействе зъ лицом, тогды наместник маеть судити з радцами, а коли без лица злодей, тогды до войта маеть дан быти”³¹³. У привілеї на магдебурзьке право місту Мілейчицям вказувалось, що війт взагалі не має права суду без намісника мілейчицького³¹⁴. Отже, якщо лава Києва одержала право судити всі злочини киян, з юрисдикції лави Волковийська було вилучено справи у так званих “старостинських артикулах”; у місті Високому такі справи судили великокняжі намісники із радою або війт; в місті Мілейчицях війт взагалі був позбавлений права суду за будь-якими справами без намісника. Причиною такого втручання влади в недержавні суди було, на наш погляд, не так піклування про правосуддя, як прагнення зберегти за собою частину судових прибутків: “Наместник маеть судити при войте и при бурмистрах, для смотренья вин (тобто задля нагляду за кількістю судової платні)”. “А з вин и пересудов на замок два гроша, а войту третий грош с тых жо вин”, – зазначає привілей Мілейчицям³¹⁵.

В українських магдебургіях склалася своя система судів, відмінна від класичної. За Саксонським Дзеркалом і Вейхбільдом (кодексами магдебурзького права) існувало три види судів: буркграфський суд (він же був і головною судовою інстанцією), суд виложений, суд поточний. Перші два види судів діяли в усталені терміни судових сесій, останній – за потребою в інтервалах між сесіями. Всі три суди

---

³¹¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 48-49.

³¹² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 636.

³¹³ Шкварець В., Шитюк М., Ковальова С. Історія держави і права України: Навч. посібник. – С. 110.

³¹⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 161.

³¹⁵ Там само. – С. 161.

мали однаковий склад. У них входили присяжні – шеффени (вони обирались “до життя”) і голова – фогт (він обирався на 1 рік). Присяжні вели попереднє розслідування: вислухували показання сторін, розглядали докази, а потім передавали справу на остаточне рішення фогта. Фогт одержував 1/3 прибутків від судового мита і штрафів³¹⁶.

Буркграфський суд тривав 2 тижні і засідав тричі протягом року в чітко визначені терміни. На ньому розглядались найбільш тяжкі кримінальні злочини, що в основному співпадали із “старостинськими артикулами”: розбій на дорогах, наїзди на домівки, “гвалти панянські” (напади на шляхтичів), спричинення тяжких поранень та покалічень. Крім того, буркграфський суд розглядав позови по боргах, оскільки економічні відносини були найважливішою складовою частиною життя магдебургій. Хоча суд називався буркграфським, буркграф здійснював лише формальну церемонію відкриття суду, чільне місце в судочинстві посідав фогт. Апеляційної інстанції для буркграфського суду не існувало, його рішення вважались остаточними і мали негайно виконуватись.

Виложений суд також засідав тричі протягом року і тривав 2 тижні, але терміни його засідань визначались з розсуду лави і оголошувались нею заздалегідь. Цей суд розглядав майнові справи: суперечки за рухоме і нерухоме майно, за спадщину, укладання боргових узгоджень тощо³¹⁷. Головою таких судів також був фогт.

Суд поточний не мав спеціальних термінів скликання і відбувався в перервах між сесіями буркграфського та виложеного судів у необхідних випадках. Він мав ту ж компетенцію, що і суд виложений.

Відмінності в судоустрої українських магдебургій, на наш погляд, зумовлені значною трансформацією норм і принципів магдебурзького права в Литовсько-Руській державі під впливом вже згадуваних вище чинників. Саме надання місту магдебурзького права у Великому князівстві Литовському розглядалось, насамперед, як право його мешканців самим користуватись одержаними прибутками, у тому числі й від відправлення суду.

У більшості українських магдебургій не було буркграфського суду, оскільки, як вже вказувалось, суд у найтяжчих кримінальних справах знаходився здебільшого в руках державної адміністрації. Право київського магістрату судити справи у “старостинських артикулах”

---

³¹⁶ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 173.

³¹⁷ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 163.

було скоріше винятком, ніж правилом для українських магдебургій. Отже, основними судами тут були виложений і поточний. Також існував гостинний суд (у справах купців, що не були постійними мешканцями міста) і так зване “гаряче право”, тобто суд над злочинцем, впійманим на місці скоєння злочину³¹⁸. Членами вказаних видів суду були, як і в класичних магдебургіях, присяглі лавники на чолі з війтом.

Виложений суд тривав по 2 тижні. У правилах організації виложених судів міста Володимира зазначалось, що “дважды в двох неделях для судов и иных прав местских або припадков повинен войт право гайне осаживати”³¹⁹. Отже, в українських магдебургіях судові сесії були призначені не тільки для відправлення суду, а й для влаштування різноманітних, насамперед, економічних справ міста. Вважаємо, що така практика – показник відсутності судової влади в сучасному розумінні цього слова як в українських магдебургіях, так і в державі взагалі.

На сесіях виложеного суду розглядались цивільні справи (майнові, спадкові тощо); до нього звертались власники селян-втікачів у місто. Був встановлений 10-річний термін розшуку втікачів, після чого вони вважались повноправними членами міської общини.

Суд поточний збирався на третій день після надходження скарги позивача. До компетенції вказаного виду суду входив розгляд і цивільних, і кримінальних справ. Суд вислухував обидві сторони, розглядав докази, опитував свідків. У процесі допускалася участь прокуратора – адвоката. На відміну від державних судів, адвокат в судах магдебургій виконував роль не представника, а правозахисника сторони. У судовому процесі в українських магдебургіях спостерігаємо ряд елементів українського звичаєвого права, що є доказом впливу місцевого права на чужоземне за походженням. До поточних судів звертались при виникненні справ між міщанами та представниками інших верств, здебільшого магнатами і шляхтою. У вересні 1564 р. шляхтич Фарлей Некрашевич-Бережецький звернувся до лентвійта із скаргою на міщанина Занка і його жінку, які, нібито, вкрали у шляхтича шматок дорогої тканини. Судове засідання з цього приводу відбулося на третій день після подачі позову. Шляхтич з’явився в призначений час із свідками, але лентвійт не став вислухувати їх свідчення, а допросив відповідача Занка. Вислухавши Занка, лентвійт допустив до присяги його жінку³²⁰. Як і в судах на руському праві,

³¹⁸ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 171-172.

³¹⁹ Там само. – С. 171.

³²⁰ ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 2. – Спр. 22193. – Арк. 2.

допуск сторони до присяги дорівнював визнанню її правоти; вирок був винесений на користь міщан. Таке ігнорування прав вищої за соціальним положенням верстви й відверте порушення правил судочинства у випадках суду між шляхтою і міщанами магдебургій було досить поширеним явищем, що свідчить про певну соціальну захищеність міщан і може слугувати доказом демократичних тенденцій розвитку українського суспільства. Місто на магдебурзькому праві могло виступати як юридична особа проти шляхти. 11 лютого 1537 р. житомирські міщани скаржилися великому князю Олександрові, що шляхтич Лука Лозовицький привласнив їхні землі та виганяє їх з цих земель. Шляхтич пред'явив документ, що підтверджував його права на спірні землі. Великий князь вирішив справу на користь шляхтича, тому що докази останнього були ґрунтовними³²¹. Але шляхта нерідко вдавалася до свавілля у відносинах з міщанами. У замковій книзі міста Луцька в записі від 14 серпня 1564 р. читаємо про скаргу луцького лентвійта, бурмистра і міщан на те, що слуги пана Івана Чаплича-Шпановського напали вночі на міську в'язницю, визволили ув'язненого там міщанина і побили сторожу: "... служебники его милости пана Ивана Чаплича-Шпановского, на имя Денис Халецкий з ыншими, з многими товаришами и с помочниками своими, пришедши с оружием ... мощно, кгвалтом, ворота у броне порубали, замки у вежи поламали и поотбивали и, двери выбивши, Федора Иконник, мещанина, который дей был посажен за неотданье плату господарского... з вежи выняли...Пан Иван Чаплич на служебников своих права дати и справедливости чинити не хотел и еще надто отповед и пофалки на мещан Луцких учинил, поведаяючи: иж дей старших мещан шии будут в мене у ланцуху скрипети, и кажу их на ринку кием бити"³²².

Крім лави і ради судової компетенцію мали також цехи. Вони розглядали дрібні справи, які виникали в процесі трудової діяльності членів цеху. Так, до судової компетенції цехів належали справи про порушення трудової дисципліни, порядку на цехових зборах, правил торгівлі тощо. У разі виникнення конфліктів з указаних приводів звертання до цехового суду було обов'язковим; звертатись до інших судів заборонялося під загрозою штрафу або арешту. Цеховий суд не розглядав кримінальні справи. Оскільки вони розглядалися магдебурзьким правом як такі, що становлять загрозу для суспільства, судити їх належало лаві.

³²¹ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 155-156.

³²² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 64-65.

Цеховий суд відбувався на загальних зборах або на раді майстрів цеху. Рішення виносили або старші члени цеху, або цехмістр одноосібно. Характер покарання залежав від провини робітника. Цеховим судом застосовувалися грошові або “воскові” штрафи, ув’язнення і навіть виключення членів цеху з організації. До підмайстрів у деяких цехах застосовувалось побиття³²³.

У містах Володимирі і Кам’янці-Подільському існували сходки міської общини (у джерелах відомі як “громада”)³²⁴, які, на думку П. Саса, були трансформацією копних судів³²⁵. На відміну від копних судів, у яких мали брати участь всі голови селянських господарств, у судах общини брала участь частина заможних міщан; присутніми були представники місцевої старостинської адміністрації, які вели протокол і були свідками. Судочинство велося згідно з нормами магдебурзького, а не українського права. На зборах міщани обговорювали випадки порушення правил судочинства війтом, радцями і лавниками, викривали зловживання владою з боку магістрату. Так, на зборах володимирської громади 12 квітня і 15 серпня 1566 р. зазначалося, що в місті не відбувається щорічна присяга радців, а війт допускає зловживання владою³²⁶. Вище вже вказувалось, що в тому ж 1566 р. володимирські міщани звернулись до великого князя з проханням усунути війта від влади і їх прохання було виконано. Така соціальна активність міщан була, з одного боку, наслідком впливу споконвічних українських демократичних традицій, а з іншого, сама виступала як впливовий чинник подальшого розвитку демократії на українських землях в указаний період.

Отже, магдебурзьке право в українських містах Великого князівства Литовського потерпіло значних змін, насамперед демократичних. Це було зумовлено сильними правними традиціями, чії витоки йдуть ще з давньоруських часів. Всупереч прагненню центральної влади, яка водночас була й владою польською, українське православне міщанство не полонізувалося. Воно зберегло і розвинуло демократичні традиції українського суспільства, і вже в часи Речі Посполитої разом із козацтвом стало соціальною силою, яка продовжила змагання за збереження української нації.

---

³²³ Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – С. 91.

³²⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – С. 356.

³²⁵ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 225.

³²⁶ Там само. – С. 226.

3.5. Суди для іновірців

Характерною рисою населення Великого князівства Литовського була його поліетнічність. Представники національних меншин селилися в основному у містах, що було зумовлене специфікою феодального ладу і станового поділу населення. Правовий статус груп населення визначався не етнічним, а релігійним і соціальним критеріями. Магнатсько-шляхетська верства була замкненою, отже доступ до неї був неможливим. Влитися у верству духовенства більшість національних меншин не могли через свою належність до інших, не католицької і не православної, конфесій. Міста, особливо великі торговельні центри, стали місцем проживання великої кількості іновірців, які утворювали діаспори. Джерела зберегли відомості про купців вірмен, німців, волохів, росіян, турків, які мешкали у великих містах держави, зокрема, у Вільно, Києві, Полоцьку³²⁷.

Як відомо, німецьке населення Литовсько-Руської держави користувалося магдебурзьким правом, яке передбачало й існування спеціальної підсудності. У регіонах, де привілеювало німецьке і волоське населення, існували села на німецькому і волоському праві, жителі яких, хоча і підлягали державній юрисдикції, але могли вимагати від суддів розгляду справ згідно зі своїм національним правом.

Що ж до надання судових пільг представникам нехристиянської віри, то, очевидно, воно практикувалося у Великому князівстві Литовському з кінця XV – початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання цій категорії населення судових пільг в більш ранній період нами не виявлено.

Найчисленнішими етнічними групами, які мешкали в князівстві і мали окрему підсудність, окрім німців, були євреї, вірмени і татари. Вирішальним чинником для виділення представників цих народів в особливу соціальну групу, що за правовим статусом відрізнялася від решти населення, була не так національна, як релігійна приналежність: у Литовсько-Руській державі проживали втікачі з Московської Русі, а також етнічні поляки, однак різниці у їхньому правовому статусі з литовським і руським населенням не було. В артикулах Статутів вказується, що викладені норми стосуються християн – католиків і православних – без вказівок на етнічну приналежність. Отже, термін “іногородці” щодо виділених в особливу юридику етнічних груп вбачається у даному контексті неточним. Що ж до терміну “національні меншини”, то його використання відносно середньовічної поліетнічної

---

³²⁷ P. Dabkowski. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskiem w drugi polowie XVI w XVI wieku (1447-1588). – Lwow, 1912. – S. 75